

אולפנת אמי"ת נגה

מקומה של המוזיקה ביהדות

מאת : רתם ברט

217665520

כיתה ח'

מנחה : הרבנית רחל וכטפוגל

תוכן עניינים

3.....	הקדמה
4.....	פרק א : מוזיקה בתורה ובנביאים לפני בניין המקדש
7.....	פרק ב : המוזיקה במקדש ולאחר החורבן
9.....	פרק ג : השפעות המוזיקה על הנפש
12.....	פרק ד : המוזיקה ביהדות לאחר החורבן
16.....	סיכום ומסקנות
17.....	נספח : ראיון עם מתן ויגודה, חוקר מוסיקה חסידית
19.....	רפלקציה
20.....	ביבליוגרפיה

הקדמה: מוזיקה בחיינו

בעבודה זו אחקור את מקומה של המוזיקה ביהדות מתקופת התנ"ך ועד ימינו. הסיבה שבחרתי לכתוב על נושא זה היא משום שאני מאוד אוהבת מוזיקה ומבינה בה. אני מנגנת בפסנתר כבר מגיל תשע והצלילים תופסים מקום משמעותי בחיי. כשנודע לי על ההזדמנות לחקור נושא בתחום היהדות רציתי לראות האם גם בהיסטוריה היהודית המוזיקה היתה משמעותית וחשובה כמו שהיא חשובה לי כיום. כך הגעתי לשאלת החקר שלי:

מה מקומה של המוזיקה ביהדות?

בעבודה אסתכל על השינויים ביחס למוזיקה ביהדות במהלך ההיסטוריה לפני ואחרי חורבן בית המקדש. אפתח בפירוט ההופעות של המוזיקה בתנ"ך מראשון המוזיקאים דרך העבודה במקדש, ועד לחורבן ולגלות בבל. אתמקד בהמשך בשירת הלויים במקדש, ואעסוק בשאלה איך בימינו המוזיקה תופסת מקום כל כך משמעותי - גם בתפילות וגם ביום יום, למרות שנראה כי לאחר החורבן נאסרה השירה והנגינה. לסיום, אעסוק בהשפעות המוזיקה על הנפש, והקשר של השפעות אלה על עבודת השם.

היום לכולם ברור מאליו שהמוזיקה היא חלק מחיינו בכל מקום - אנחנו שומעים מוזיקה, שרים שירים, מנגנים ויוצרים. בעבודה זו אני מקווה שאוכל להבין גם את היחס של היהדות כלפי המוזיקה בעבר ובהווה.

פרק א: מוזיקה בתורה ובנביאים לפני בניין המקדש

בפרק זה נלמד על המקום של המוזיקה בחיים ובפרט בחיי האדם היהודי כפי שבא לידי ביטוי בתנ"ך. במסגרת חקר המוזיקה אתיחס גם לשירה וגם לנגינה.

האזכור הראשון שאפשר למצוא למוזיקה במקורות שלנו נמצא בספר בראשית, כאשר מסופר על בנו של למך: "וַיִּשֶׂם אָחִיו יוֹבֵל. הוּא הָיָה אֲבִי כָל תַּפֹּשׁ כְּנֹר וְעֹגֵב" (בראשית ד', כ"א). הכוונה היא, שיובל היה בקיא בתורת הנגינה, מייצר כלים וגם מנגן. וכך פירש רבי אברהם בן עזרא את המילים "תופש כינור ועוגב": "שם כלל לעושי כלי הניגון ולמנגן, וחכמת הנגינה מפוארת" (ראב"ע, 'שיטה אחרת'). 'תופש' משמעותו - אוהז בחזקה, כלומר: בקיא.

לאחר מכן, אנחנו פוגשים את המוזיקה בספר שמות בשירת הים, בה אנחנו רואים שיש מילה מנחה בעלת השורש ש.י.ר. שמופיעה שלוש פעמים בפסוק אחד, והיא מאוד משמעותית:

אָז יִשְׂרָאֵל יִשְׂרָאֵל אֶת־הַשִּׁירָה הַזֹּאת לַה' וַיֹּאמְרוּ יֵאמֶר אֲשִׁירָה לַה' כִּי־גָאָה גָאָה סוּס וְרִכְבּוֹ
רָמָה בָּיִם (שמות ט"ו, א')

מיד אחר כך אנו פוגשים את המוזיקה אצל מרים, ובפעם הראשונה אנו שומעים שירה של אשה וגם נגינה (בנוסף לאלו, מרים גם רוקדת, אך זה נושא שהוא מעבר למסגרת עבודה הזו).

וַתִּקַּח מִרְיָם הַנְּבִיאָה אַחֲזֵת אֶחָד אֶת־הַתֵּף בְּיָדָהּ וַתִּצְאֶן כָּל־הַנְּשִׂיִם אַחֲרֶיהָ בַּתִּפְּסִים וּבַמְּחֹלֹת: וַתַּעַן
לָהֶם מִרְיָם שִׁירוֹ לַה' כִּי־גָאָה גָאָה סוּס וְרִכְבּוֹ רָמָה בָּיִם (שמות ט"ו, כ')

כמו מרים, גם דבורה הנביאה שרה: "וַתִּשֶׁר דְּבוֹרָה, וּבָרַק בֶּן־אֶבְיָלָעַם", ואפשר לראות באופן ברור שיש שימוש משותף לשירה ולנגינה אצל משה, מרים ודבורה. שלושתם משתמשים בשחרה על מנת להודות ולשבח את הקב"ה על נס גדול שקרה להם.

מאוחר יותר בנביאים, אצל שאול המלך אנחנו רואים את הנגינה בתפקיד אחר מזה שראינו כעת. לאחר שנמשח למלוכה על ידי שמואל הנביא, שמואל אומר לשאול כך:

וַיְהִי כַּבָּאָדָּ שֶׁם הָעִיר, וַפְּגַעַתְּ חֶבֶל נְבָאִים יְרֵדִים מִהַבְּמָה, וְלַפְּגִיחָם נָבֵל וְתֵף וְחֹלִיל וְכִנּוֹר, וְהִקְמָה
מִתְּנַבְּאִים. וְצִלְחָה עֲלֶיךָ רוּחַ ה' וְהִתְנַבֵּיתְ עִמָּם וְנִהַפְּכֶתָ לְאִישׁ אֲחֵר. (שמואל א, י', ה'ו')

כאשר שאול הולך לשמוע את הנביאים מנגנים, רואים שהנגינה של הנביאים משפיעה עליו והוא נהפך לאיש אחר ומתנבא בעצמו. מכאן רואים, שהמוזיקה משפיעה גם על הנבואה, בנוסף להלל ולהודיה לקב"ה. המוזיקה של הנביאים היא זאת שעוררה את הנבואה הטמונה בשאול לאחר שנמשח למלך, והנגינה היא זאת שעוררה בו כוח שניתן לו מאת ה'.

בדומה לשאול בתחילת מלכותו, בספר מלכים אנחנו פוגשים את אלישע שמבקש שינגנו לפניו כדי שתהיה עליו יד ה': "וַיֹּאמֶר אֱלִישָׁע ... וְעַתָּה קָחוּ לִי מַגֵּן וְהָיָה כִּי יִדְעוּ עָלַי יַד ה' (מלכים ב, ג', ט"ו). מיד לאחר הנגינה אלישע מתחיל לנבא.

בסיום מלכותו של שאול, הוא נמצא במצב רוחני ירוד. כמו שעשה בתחילת דרכו, כפי שראינו, הוא מנסה גם כעת לעורר את רוחו על ידי הנגינה:

וְרוּחַ ה' סָרָה מֵעַם שְׂאוּל וּבִעַתְתּוֹ רוּחַ רָעָה מֵאֵת ה'. וַיֹּאמְרוּ עֲבָדֵי שְׂאוּל אֲלֵיו הֲיֵה נָא רוּחַ אֱלֹהִים רָעָה מְבַעֲתָךְ. יֹאמֶר נָא אֲדַנְנוּ עֲבָדֶיךָ לְפָנֶיךָ יִבְקָשׁוּ אִישׁ יָדַע מַגֵּן בַּכֶּנֶז וְהָיָה בְּהִיּוֹת עֲלֶיךָ רוּחַ אֱלֹהִים רָעָה וְנִגַן בְּיָדוֹ וְטוֹב לָךְ... וְהָיָה בְּהִיּוֹת רוּחַ אֱלֹהִים אֶל שְׂאוּל וְלָקַח דָּוִד אֶת הַכֶּנֶז וְנִגַן בְּיָדוֹ וְרוּחַ לְשְׂאוּל וְטוֹב לוֹ וְסָרָה מֵעָלָיו רוּחַ הָרָעָה (שמואל א, ט"ז, י"ד-כ"ג)

הפסוקים מראים, שכאשר לשאול היתה רוח רעה מאת ה', ביקשו עבדיו להביא לו אדם שינגן מולו. הם הבינו את חשיבותה של הנגינה, והיא אכן עזרה לעשות לו טוב וסרה מעליו הרוח הרעה. אפשר לראות מכאן את ההשפעה של הנגינה על נפש האדם. ייתכן, ששאול קיווה, שבנוסף להסרת הרוח הרעה, הנגינה תעורר בו גם את רוח ה', כפי שהיא עשתה כאשר הנביאים ניגנו לו כשנמשח למלך.

עד כה ראינו שלושה שימושים שונים למוזיקה: משה, מרים ודבורה השתמשו בה ככלי להודות לקב"ה, שאול ואלישע עוררו באמצעותה את רוח הקודש, ושאול גם הסיר בעזרתה את הרוח הרעה.

למדנו משאול ומאלישע שלנגינה יש כוח מיוחד של השראת הנבואה. אפשר להבין מכאן, שהנגינה משפיעה על נפש האדם כדי להביא אותו למקום של קשר לקב"ה. הרמב"ם מסביר רעיון זה בהלכות יסודי התורה:

כל הנביאים אין מתנבאין בכל עת שירצו אלא מכוונים דעתם ויושבים שמחים וטובי לב ומתבודדים שאין הנבואה שורה לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות אלא מתוך שמחה לפיכך בני הנביאים לפניהם נבל ותוף וחליל וכנור והם מבקשים הנבואה וזהו שנאמר והמה מתנבאים כלומר מהלכין בדרך הנבואה עד שינבאו כמו שאתה אומר פלוני מתגדל. (הלכות יסודי התורה ז, ד)

כלומר, הנבואה צריכה לבוא מתוך שמחה, ואת השמחה מעוררים על ידי הנגינה. מכאן, שלדעת הרמב"ם, הנגינה מעוררת את לב האדם לשמחה ומאפשרת את הנבואה.

השירה וההודיה של משה, מרים ודבורה מזכירה לנו את מזמורי התהלים המהללים ומשבחים את הקב"ה. במזמורים אלה ניתן לראות אזכורים רבים של שירים וכלי נגינה. דוגמה מצוינת היא המזמור האחרון, פרק ק"נ:

הָלְלוּ-יָהּ:

הָלְלוּ-אֱלֹהִים בְּקִדְשׁוֹ; הָלְלוּהוּ, בְּרִקְיעַ עֲזוֹ.

הָלְלוּהוּ בְּגִבּוֹרָתוֹ; הָלְלוּהוּ, כְּרֹב גְּדֻלוֹ.

הַלְלוּהוּ, בְּתִקְעַ שׁוֹפָר ; הַלְלוּהוּ, בְּנִבְל וְכִנּוֹר.
הַלְלוּהוּ, בְּתִף וּמְחוֹל ; הַלְלוּהוּ, בְּמִנִּים וְעִגְב.
הַלְלוּהוּ בְּצִלְצָלִי-שָׁמַע ; הַלְלוּהוּ, בְּצִלְצָלִי תְרוּעָה.
כָּל הַנְּשָׁמָה, תְּהַלֵּל יְהוָה : הַלְלוּ-יְהוָה.

וכן פרק צ"ח אותו אנו אומרים ושרים בקבלת שבת :
זָמְרוּ לַיהוָה בְּכִנּוֹר, בְּכִנּוֹר וְקוֹל זָמְרָה.
בְּחִצְצָרוֹת וְקוֹל שׁוֹפָר הֲרִיעוּ, לְפָנֵי הַמֶּלֶךְ ה'.

מההופעות הרבות בספר תהילים אנו לומדים כי השימוש בכלי נגינה בתפילה, ובהודיה והלל לה' היה נפוץ. ניתן להסיק, שהנגינה עוררה את הלב לחיבור עם הקב"ה כפי שראינו בנביאים, וכן להודיה והלל.

לסיכום, ראינו בפרק זה שהשירה והנגינה היו במקום חשוב מאד בחיי עם ישראל, גם כתגובה טבעית לנס אלוקי, גם כחלק מעבודת הנבואה, וגם כשיפור מצב הנפש.

פרק ב: המוזיקה במקדש ולאחר החורבן

בפרק זה נלמד על המקום החשוב שמילאה המוזיקה בעבודת המקדש. בזמן שבית המקדש היה קיים הלויים היו מצווים על שני תפקידים בעבודת בית המקדש: שמירה על המקדש, ושירה בזמן עבודת המקדש. כך כותב הרמב"ם ביחס לתפקיד השמירה:

עבודה שלהן היא שיהיו שומרין את המקדש ויהיו מהן שוערין לפתוח שערי המקדש ולהגין דלתותיו ויהיו מהן משוררין לשורר על הקרבן בכל יום. (הלכות כלי המקדש ג, ב)

את התפקיד של שירת הלויים אנחנו לומדים מספר דברי הימים א:

וַיְבַדֵּל דָּוִד וְשָׂרֵי הַצָּבָא לְעִבְדָה לְבָנֵי אֶסָף וְהִימָן וַיְדוּתוּן הַנְּבָאִים בְּכִנְרוֹת בְּנִבְלִים וּבְמִצְלֵתַיִם וַיְהִי מִסְפָּרָם אֲנָשֵׁי מְלֹאכָה לְעִבְדָתָם. ... כָּל אֵלֶּה עַל יְדֵי אָבִיהֶם בְּשִׁיר בֵּית ה' בְּמִצְלֵתַיִם נְבָלִים וְכִנְרוֹת לְעִבְדַת בֵּית הָאֱלֹהִים עַל יְדֵי הַמְּלִיךְ אֶסָף וַיְדוּתוּן וְהִימָן. (דה"א, כ"ה, א'–ו')

הלויים שרו וניגנו באירועים מיוחדים: בשמחת בית השואבה, שמחת הבאת הביכורים, קרבן פסח, ניסוך המים, ניסוך היין ועוד. כמו כן, הלויים היו שרים ומנגנים פעמיים בכל יום – בקרבן תמיד של שחר ובקרבן התמיד של בין הערביים, ושלוש פעמים בשבת וראש חודש ובמועדים. השירה היתה מתבצעת לקראת סיום תהליך הקרבת הקרבן, ברגעים של ניסוך היין על ידי הכהן. (משנה תורה שם)

עוצמת הנגינה והשירה בבית המקדש היתה כל כך יוצאת דופן, עד שהמשנה מעידה כי היו שומעים אותן עד ליריחו:

מיריחו היו שומעין קול החליל.
מיריחו היו שומעין קול הצלצל.
מיריחו היו שומעין קול השיר.
מיריחו היו שומעים קול השופר.
(מסכת תמיד ג', ח')

את מצוות השירה במקדש חז"ל לומדים מהמדרש על הפסוק "וְשָׂרַת בְּשֵׁם ה' אֱלֹהֶיךָ כָּכָל אֲחִיו הַלְוִיִּם הָעֹמְדִים שָׁם לְפָנֵי ה'" (דברים, י"ח, ז')

על פסוק זה המדרש שבגמרא מלמד כך:

אמר רב יהודה אמר שמואל מנין לעיקר שירה מן התורה שנאמר "וְשָׂרַת בְּשֵׁם ה' אֱלֹהֶיךָ" – איזהו שירות שבשם? הוי אומר זה שירה" (ערכין י"א ע"א)

במילים אחרות: כשהלוויים היו שרים בבית המקדש מזמורים, הם היו מזכירים את שם ה'. מהפסוק "ושרת בשם ה' אלהיו" אנו מבינים כי יש לעבוד את ה' עם אזכור שמו. מכיוון שבמזמורים הלוויים היו מזכירים את שם ה', אומרת הגמרא – שירות שבשם זוהי שירה.

נוסף על השירה, ישנה התייחסות בין הפרשנים להרכבים המוסיקליים שהיו במקדש. רמב"ם במשנה תורה, (שם הלכה ד'), מפרט את ההרכבים המוסיקליים במקדש בזמן הקרבת הקרבנות:

וּבַמָּה הֵם מְנַגְּנִין. בְּנִבְלִים וְחִלְלִים וְכַנּוֹרוֹת וְחֻצּוֹצְרוֹת וְהַצִּלְצָל. וְאֵין פּוֹחֲתִין מְשָׁנֵי נְבָלִים וְלֹא מוֹסִיפִין עַל שֵׁשָׁה. וְאֵין פּוֹחֲתִין מְשָׁנֵי חִלְלִים וְלֹא מוֹסִיפִין עַל שְׁנַיִם עֶשֶׂר. וְאֵין פּוֹחֲתִין מְשָׁנֵי חֻצּוֹצְרוֹת וְלֹא מוֹסִיפִין עַל עֶשְׂרִים וּמֵאָה. וְאֵין פּוֹחֲתִין מִתְשַׁעָּה כַּנּוֹרוֹת וּמוֹסִיפִין עַד לְעוֹלָם. וְהַצִּלְצָל אֶחָד בְּלֶבֶד.

אנו לומדים שהיו הרבה סוגי כלים: כלי פריטה, כלי נשיפה וכלי הקשה. גיוון זה מאפשר ליצור מוזיקה עשירה ומורכבת. אך בכל זאת ניתן לראות שיש הגבלה על מספר הכלים. ייתכן, שהסיבה להגבלה היא הרצון ליצור איזון תזמורתי בהרכב, בדומה לתזמורת מודרנית. למשל, הנבל שקולו חזק הוגבל לשישה נבלים. נזכיר ונאמר, כי לפי הרמב"ם, הנגינה היא רק הליווי, כאשר העיקר של המוזיקה במקדש היא השירה (רמב"ם שם הלכה ג).

ההכשרה המוסיקלית של בני הלוויים בלימוד מלאכת הנגינה ערכה לא פחות מחמש שנים: "אין בן לוי נכנס לעזרה לעבודתו עד שילמדוהו חמש שנים תחלה." (רמב"ם כלי מקדש, ג', ז'). עובדה זו מלמדת שהיתה רמה מאוד גבוהה של נגינה במקדש. הלכה נוספת שאנו לומדים היא, שרק ללוויים מיוחסים היה מותר לנגן במקדש (רמב"ם, שם). כלומר, לא כל אחד היה רשאי לנגן.

אם ניזכר בזמנים בהם היו שרים ומנגנים בבית המקדש אז מיד נשאלת השאלה: איך ללוויים היה מותר לנגן בזמן הקרבת הקרבנות בבית המקדש בשבת? הרי אנחנו יודעים שיש איסור לנגן בכלי נגינה בשבת.

התשובה היא, שיש כלל שאין איסורי שבות במקדש, כלומר, כאשר חז"ל גזרו גזירות בשבת וביניהם הנגינה, הם לא גזרו אותה על בית המקדש. הסיבה לכך היא, שסומכים על הכהנים שהם זריזים, ולכן יזהרו ולא יעברו על דברי התורה, כך שאינם זקוקים לסייג לאיסורי דאוריתא (רש"י והמאירי בבית הבחירה על עירובין ק"ב, ב').

לסיכום הפרק, למדנו על המקום המשמעותי של הלוויים בנגינה בבית המקדש, כפי שראינו, הוא נלקח מאוד ברצינות - רק לאחר הכשרה ארוכה ומשמעותית יכול היה הלוי לנגן במקדש. בנוסף, מפרשים חז"ל כי שירת הלוויים היתה מצוה של ממש.

פרק ג: השפעות המוזיקה על הנפש

ראינו בפרקים הקודמים, שהמוזיקה משפיעה על הנפש במספר אופנים: מעוררת את הנבואה, מעוררת ומשנה את מצב הנפש והרוח, ומעוררת את הלב לעבודת ה' או להודות בשמחה לקב"ה.

גם בעולם המודרני המוזיקה תופסת מקום מרכזי. אמנם היא לא מעוררת את הנבואה, אבל היא מופיעה בכל מקום בחיינו ומשפיעה עלינו ועל מצב רוחנו. כולנו מרגישים שהמוזיקה משפיעה לנו על הנפש. כשאנחנו שומעים מוזיקה שמחה יש בנו רצון לרקוד, לקפוץ ולחייך. לעומת זאת, כשאנחנו שומעים מוזיקה עצובה אנחנו חווים הזדהות עם המוזיקה, אנחנו מתכנסים לתוך עצמנו ונהיים עצובים ממש כמו המוזיקה עצמה.

ראינו דוגמה לכך עם שאול המלך בסיום מלכותו, כאשר דוד ניגן עבורו ו"סָרָה מַעֲלִיּוֹ נְיִחַ הַרְעָה" (שמואל א, ט"ז, כ"ג), והרד"ק פירש שהכוונה שסרה מעליו החרדה - "ובא לו ההרווחה".

על כוחה של המוזיקה לשנות את מצב הרוח עמד כבר הרב ישראל מזמושץ', המכונה "אוצר נחמד", בפירושו לספר הכוזרי:

מעתיקת את הנפש – המוזיקא משנה דעת האדם ע"י נגונים מוכנים לזה, ממדה אל הפכה, כמו מעצבות אל השמחה, ומעצלות אל הזריזות וכדומה לזה (פירוש "אוצר נחמד" על ספר הכוזרי, ב', ס"ה).

כלומר, למוזיקה יש את הכוח להפוך לגמרי את מצב הרוח. לפיכך, ניתן לרתום את המוזיקה להתעוררות לעבודת ה': כאשר המוזיקה משנה את מצב רוחנו וגורמת לנו לשמחה, אנחנו יכולים לעבוד את ה' בנחת, באהבה ובהתעלות. השמחה מאפשרת לנו להגיע למדרגה שלמה יותר בעבודת ה', וכך גם לעורר את הנפש לעבודתו.

עבודת ה' בשמחה

בהקדמתו לפרשת נשא מסביר רבינו בחיי, שהאדם צריך להיות שמח כאשר הוא עושה מצוות, והשמחה היא מצווה בפני עצמה. לא תמיד קל לנו להיות שמחים בשעת עשיית המצווה, לפעמים מצב רוחנו ירוד, לפעמים אנחנו לא מרגישים התעוררות בלב. בזמן שבית המקדש היה קיים, היה זה תפקיד הלויים לעזור לבני ישראל לעורר את השמחה. על ידי השירה והנגינה, הלויים עוררו את הנפש שלנו לשמחה, וכך קיום המצווה יהיה שלם יותר. כפי שראינו, משך ההכשרה של הלויים היה חמש שנים, ובמשך הזמן הזה הם לא למדו רק לנגן באופן טכני, אלא גם איך לעורר את השמחה.

והוא שכתוב (תהילים ק', ב') עבדו את ה' בשמחה, באר כי השמחה שלמות העבודה, ועל כן היה ענין השיר במקדש ובמשכן בשיר הפה והכלי שהוא מביא נפש האדם לדרך השמחה, ומכאן אמר הכתוב בלויים לעבוד עבודת עבודה, ודרשו רז"ל אי זו עבודה לעבודה הוי אומר זה השיר,

כי היו הלויים מוזהרין ומצווים לשורר ולעורר השמחה על מצות הקרבן כדי להיות מעשה המצוה בשמחה.

השמחה, כפי שמתאר רבינו בחיי, חיונית לעבודת ה', וזאת אנו לומדים בראש ובראשונה מפסוקי התורה: "תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך בשמחה וטוב לבב" (דברים כ"ח, מ"ז). מכיוון שהשירה והנגינה מתקשרות לעבודת ה', אנחנו מבינים מדוע הלויים למדו בדקדקנות כיצד לנגן ולשמח את הנפש בזמן עבודת המקדש.

עורות הנפש לעבודת ה'

בדומה לכך, החסידות, אשר ייסד הבעל שם טוב במאה ה-18, מתייחסת לניגון כחלק מרכזי וחשוב בעבודת ה' כדי לעורר את הלב והרגש לקרבה אלוקית. המוזיקה מהווה חלק חשוב בתורת החסידות ובתפילות. במקור הבא ניתן לראות את הקשר שבין הרגש והנגינה, על פי החסידות:

זהו עיקר מעיקרי החסידות, דקודם שנתגלה בעולם דרך החסידות, היו עובדי ה' ולומדי תורתו עסוקים בלימוד החכמה לבד, ומשנתגלתה תורת החסידות, נתחדש לעשות עיקר גם מהלב, רגש הלב, והוא מיסודי החסידות לצרף לעיקר אחד לב וחכמה יחד. לב וחכמה היינו חסידות. וזהו נמי עניין עבודת ה' בדרך הנגינה והרגש (רבי שמואל אליהו טאוב ממודז'יץ, אמרי אש, א', פרשת בראשית, עמ' א')

כלומר, לפני קום תנועת החסידות עובדי ה' היו לומדים מתוך חכמה ולא מתוך רגש. הם לא שמו את הדגש על החיבור הנפשי בין האדם לקב"ה, ולכן עבודת ה' היתה יותר טכנית. החסידות הביאה את הבשורה שעבודת ה' צריכה להיות מתוך חיבור רגשי, והצירוף של הרגש והשכל יוביל לעבודת ה' שלימה.

על פי החסידות, אחת הדרכים לעורר את הנפש לעבודת ה' היא על ידי נגינה. שרה פרידלנד בן ארזה מסבירה, שעל פי החסידות הניגון משפיע בשלשה אופנים על האדם¹:

- א. ביטוי לאישיות של המנגן
- ב. באמצעות הנגינה אנחנו מקבלים את השפע שיורד מן העולמות העליונים
- ג. משפיע על הנפש של המנגן והשומעים

לפיכך, הניגון הוא מאוד משמעותי בתורת החסידות והוא משפיע על כל הסביבה. כך כתב רבי נתן שטרנהרץ, בשיחות הר"ן, רע"ג, עמ' רנ"ב:

טוב להאדם להרגיל את עצמו שיוכל להחיות את עצמו עם איזה ניגון. כי ניגון הוא דבר גדול וגבוה מאוד מאוד, ויש לו כוח גדול לעורר ולהמשיך את לב האדם לה' יתברך. ואפילו מי שאינו

¹ כל המקורות מהחסידות להלן לקוחים מתוך מאמרה של שרה פרידלנד בן ארזה "ניגון", שעתידי לראות אור באנתולוגיה של חסידות שמכינים ב'בר אילן'.

יכול לנגן, אף על פי כן בביתו ובינו לבין עצמו יוכל להחיות את עצמו באיזה ניגון כפי שיוכל לזמר אותו, כי מעלת הניגון אין לשער.

בחצרות חסידיות שונות הולחנו וחברו שירים וניגונים על מנת לעורר את הנפש. מענין לראות, שבהרבה מהמקרים הניגונים הם ללא מילים, מפני שהמילים מגבילות אותנו ומצמצמות את הכוונות שלנו. ניגון ללא מילים מאפשר לנפש להיפתח, להתכוון, לחשוב מחשבות עמוקות יותר.

לסיכום, למדנו בפרק זה על משמעות המוזיקה על הנפש במסגרת עבודת ה', שבאה לידי ביטוי באופן ניכר בשירת הלוויים ובימינו גם בחסידות, ותופסת מקום משמעותי בציבור היהודי שומר המצוות והמסורת.

פרק ד: המוזיקה ביהדות לאחר החורבן

לאחר חורבן בית המקדש, שרר אבל עמוק בקרב עם ישראל. העם היהודי שישב על נהרות בבל לא יכול היה לשיר, גם כאשר ביקשו ממנו. אמנם יש לכולם כלי נגינה וכינורות, אותם הביאו מירושלים, אך הם תלויים בצד ללא שימוש. הסיבה לחוסר היכולת לשיר היא העצב בגלות והזיכרון של ירושלים. עם ישראל נשבע בשבועה הידועה "אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני":

עַל נְהָרוֹת, בְּבָל שָׁם יָשְׁבָנוּ גַם-בְּכִינֹו בְּזָכְרָנוּ אֶת-צִיּוֹן.

עַל עֲרָבִים בְּתוֹכָהּ תִּלְיֵנוּ כְּנִרְתֵּינוּ.

כִּי שָׁם שָׁאֲלוּנוּ שׁוֹבֵינוּ, דְּבָרֵי שִׁיר וְתוֹלְלֵינוּ שְׁמֹחָה :

שִׁירוּ לָנוּ מְשִׁיר צִיּוֹן.

אֵיךְ נִשְׁרֵי אֶת שִׁיר ה' עַל אֲדָמַת נֶכֶר.

אִם-אֶשְׁכַּחךְ יְרוּשָׁלַם תִּשְׁכַּח יְמֵינִי.

תִּדְבַק-לְשׁוֹנִי, לְחִפֵּי אִם לֹא אֲזַכְּרֶכִּי :

אִם לֹא אֶעֱלֶה אֶת יְרוּשָׁלַם עַל רֹאשׁ שְׁמֹחָתִי.

(תהילים קל"ז, א')

ניתן לראות, שאף על פי שלא היה איסור על היהודים לשיר ולנגן, הם לא יכלו לעשות זאת כי השירה והנגינה הזכירו להם את ירושלים. מכאן אנו מבינים, כי הנגינה והשירה היו משמעותיות מאוד ככל של שמחה. כדי להבין את ביטול השמחה, ובכך גם את הנגינה, נעיין במסכת סוטה (ט', י"א): "משבטלה סנהדרין, בטל השיר מבית המשתאות, שנאמר (ישעיה כד) בשיר לא ישתו יין".

את המונח "משבטלה סנהדרין" ניתן להבין בשני אופנים. באופן הראשון, הסנהדרין מקבילה לבית המקדש. לאחר שהסנהדרין התבטלה, כלומר, חרב המקדש, איננו מסוגלים לשמוח, ולכן גם לא לנגן ולשיר. וכך, השירה והנגינה נאסרו לאחר החורבן כי הם גרמו לשמחה. כך אנו לומדים מדברי הרמב"ם שפסק שמקור האיסור הוא אבלות על החורבן:

וכן גזרו שלא לנגן בכלי שיר וכל מיני זמר, וכל משמיעי קול של שיר אסור לשמוח בהן. ואסור

לשמען מפני החורבן. ואפילו שירה בפה על היין אסורה. (הלכות תעניות ה', י"ד)

מצד שני, ניתן להבין את המונח "משבטלה סנהדרין" כסמכות הלכתית שכבר לא קיימת. במילים אחרות, ניתן להמשיל זאת למורה שיוצאת מהכיתה והתלמידים מרשים לעצמם להתפרע ולהתנהג בצורה שלא היו מרשים לעצמם לו המורה היתה נמצאת בכיתה. לכן, כשהסנהדרין כבר לא קיימת, הסמכות ההלכתית איננה, האנשים עלולים להרשות לעצמם להגיע לדברי הוללות ופריצות בגלל היין והשירה. כך מסביר הירושלמי:

אבא בר רב ירמיה אמר: "זקנים משער שבתו, בחורים מנגינתם" (איכה ה, יד). אמר רב חסדא בראשונה היתה אימת סנהדרין עליהן ולא היו אומרים דברי נבלה בשיר. אבל עכשיו שאין אימת סנהדרין עליהן הן אומרים דברי נבלה בשיר. (תלמוד ירושלמי סוטה, ט', י"ב)

כלומר, לפי הירושלמי, איסור הנגינה הוא לא בגלל אבלות על החורבן אלא מחשש להוללות ופריצות.

ראינו אם כן שתי דעות: מהדעה הראשונה ניתן להבין שהאיסור על נגינה ושירה נובע מהאבל על חורבן הבית, ואילו לפי הדעה השנייה האיסור על נגינה ושירה נובע מחשש להוללות. שתי הדעות הללו באות לידי ביטוי שולחן ערוך (אורח חיים סימן תק"ס סעיף ג'):

וכן גזרו [לאחר חורבן בית המקדש] שלא לנגן בכלי שיר וכל מיני זמר וכל משמיעי קול של שיר לשמח בהם:

הגה: ויש אומרים, דווקא מי שרגיל בהם, כגון המלכים שעומדים ושוכבים בכלי שיר או בבית המשתה (טור).

ואסור לשומעם, מפני החורבן. ואפילו שיר בפה על היין אסורה, שנאמר: "בשיר לא ישתו יין". וכבר נהגו כל ישראל לומר דברי תשבחות או שיר של הודאות וזכרון חסדי הקדוש ברוך הוא על היין.

הגה: וכן לצורך מצווה, כגון בבית חתן וכלה, הכל שרי (תוספות וסמ"ג והגהות מיימוני).

השולחן ערוך פוסק כמו הרמב"ם, שאיסור שמיעת מוזיקה נובעת מהאבלות על חורבן הבית. מעניין לשים לב, שלמרות האיסור לשיר ולנגן כדי לשמות, כותב השולחן ערוך שכן נהגו לשיר בזמן של הודאה על חסדי ה'.

לעומת השולחן ערוך, הרמ"א מקל יותר ולא אוסר שמיעת מוזיקה באופן גורף, אלא רק "למי שרגיל בכלי", כגון המלכים. המשנה ברורה (שם) מסביר, שהכוונה לאנשים שהיו שומעים מוזיקה בבית משתאות עם יין. מכאן שלדעתו מוזיקה ללא יין אינה אסורה. נראה שדעתו מסתדרת עם הדעה שאיסור מוזיקה הוא משום חשש להוללות, ולכן דווקא עם יין המוזיקה אסורה.

ראינו שיש איסור לעסוק במוזיקה אחרי החורבן, ועולה השאלה המתבקשת מדוע בימינו אנחנו כן שרים ומנגנים. באופן אישי, אני מאד מחוברת למוזיקה, והיא חלק משמעותי בחיי. אני מנגנת בפסנתר כבר שנים רבות, אני אוהבת לשמוע מוזיקה ולשיר בכל הזדמנות. המוזיקה משפיעה על מצב רוחי באופן ישיר, היא גורמת לי להיות שמחה, עצובה, נלהבת או מהורהרת. קיים גם קשר הפוך בין מצב הרוח ובין המוזיקה: כשאני עצובה, אני רוצה לשמוע מוזיקה עצובה.

הקשר האישי שלי עם המוזיקה איננו יוצא דופן. כמוני כמעט כל האנשים בעולם, וביניהם יהודים בפרט, קשורים למוזיקה: יוצרים, מאזינים ונהנים. אף יהודים שומרי מצוות, המקפידים על קלה כבחמורה, שומעים מוזיקה ומנגנים. אם כן, כיצד ייתכן הדבר לאור דברי הפוסקים שהבאתי לעיל? לשאלה זו

ישנם מספר תשובות. ראשית, ישנה שמחה של מצווה בה מותר להשמיע מוזיקה. התוספות במסכת גיטין אומר:

ושיר של מצוה שרי (מותר) כגון בשעת חופה שעושין לשמח חתן וכלה" (דף ז' ע"א ד"ה זמרא)

בכיוון מעט אחר שמאפשר יותר הזדמנויות של שמיעת מוזיקה, מסביר רש"י, ובעקבותיו גם פרשנים מאוחרים, כי האיסור על שירה ונגינה בבתי משתאות נובע מתוך חשש להוללות ופריצות. אך במקומות שאין חשש לכך, כגון בשעת חופה, כפי שמזכיר התוספות, אין סיבה לאסור את קיומה של המוזיקה. הרב עובדיה יוסף נשאל בעניין כך: "האם יש היתר על פי ההלכה למה שנוהגים כיום לשמוע דרך הרדיו שירים המלווים בכלי נגינה, או יש בזה איסור מדברי סופרים משום זכר לחורבן בית המקדש?" בסיכום תשובה זו הוא מתייחס גם לשמיעת נגינה שלא דרך מכשיר. הוא כותב:

ועל כל פנים נראה שמכיון שלדעת רוב הפוסקים אין לאסור שמיעת כלי שיר אלא על היין, ויש שמפרשים כך בדברי הרמב"ם, אין למחות במקילים, כיון דהוי מילתא דרבנן והמחמיר תבוא עליו ברכה. ודע שמותר לשורר שירות ותשבחות בפה אפילו על היין... ולצורך מצוה כגון לשמח חתן וכלה, או מילה או פדיון הבן, או סיום מסכתא, מותר לכתחילה, ומצוה נמי איכא. וכן בחול המועד שיש מצוה לשמוח ברגל, וכן בפורים שהוא יום משתה ושמחה, מותר לנגן בכלי שיר. (שו"ת יחיה דעת חלק א סימן מ"ה)

הרב עובדיה אינו מתיר מלכתחילה, אך אינו אוסר, ועל פי דעת רוב הפוסקים הוא פוסק שלמי שמקל בשמיעת מוזיקה יש על מי לסמוך. אך מי שיכול להחמיר על עצמו, עדיף. הוא מוסיף תוספת חשובה, שמותר מלכתחילה לשיר ולנגן אפילו על היין במצבים של הודיה לקב"ה, שמחת מצווה או שמחת חג. ביחס לשמיעה דרך רדיו או מכשיר אחר הרב עובדיה יוסף מקל יותר: "שברדיו וכן ברשם קול יש מקום להקל יותר משאר כלי שיר שרואים אותם ושומעים מהם". הוא מסביר שזאת משום ספק ספיקא, ספק אם רוב הפוסקים צודקים בפסיקתם שמותר לשמוע נגינה שלא על היין וספק שדרך הרדיו בלי שנראה לעין ללא יין.

גם לפי הגהות הרמ"א על המרדכי (גיטין ה' מביא גט רמ"ז שי"ד) הובאה שיטה, שלפיה האיסור במוזיקה הוא רק על משתה שאין בו אכילה. בתשובה שבאתר "דין" בנושא ישנה הצעה להסביר את דעת הרמ"א, שהסיבה להתיר מוזיקה כאשר יש סעודה עם היין היא, שבמשתה ללא סעודה לרוב מגיעים לשכרות, אך יין בתוך סעודה אינו משכר. לכן חז"ל אסרו את השירה במשתה היין, מחשש להוללות ופריצות, אבל לא במקום סעודה. כלומר, האיסור על המוזיקה הוא רק מחשש שיוביל למצבים לא ראויים, ולכן כל מקום שאין בו חשש להוללות ופריצות מותר לנגן.

הרב וואזנר מביא היתר נוסף לשמיעת המוזיקה, אך עם הסתייגות:

ולמעשה לבושתינו ולצערינו כמעט נשכח הלכה פסוקה הזאת, ואין לנו למוד זכות גמור, ומיהו עכ"פ אלו השומעים הכלי שיר שמשמיעים זמר קודש וזמר מצוה לעורר הלבבות, ומכ"ש בעת סעודת חתונה מותר, במקום שאין איסור מיוחד לכך כמו בירושלים עיה"ק כידוע, או למי

ששומע לפקח עצבונו שי"ל שבגדר מצוה הוא, כאשר כבר כ' הגאון מהרש"ג ח"ב סי' קנ"ה -
ופשיטא דאין זה נותן היתר ללמוד כלי שיר ולהחזיק סתם ע"מ לשורר סתם, (שו"ת שבט הלוי
חלק ו סימן סט)

הרב אוסר שמיעת מוזיקה ולימוד כלי נגינה, ומצר על כך שכיום אנשים שכחו את האיסור הזה. אבל
הוא אומר, ששירה שמכוונת לשם שמיים ולעורר את הלבבות לעבוד ה' מותרת על אף האיסור. בנוסף,
מותר לנגן בשעת סעודת מצווה כגון חתונה (חוץ מבירושלים שם יש איסור מיוחד על הנגינה משום
האבלות אך לא הרחבתי על כך במסגרת עבודה זו).

אם נסכם עד כה, ברור לכל, ששירה שהיא לצורך מצווה, או לשם שמיים ואין בה חשש להגיע להוללות
היא מותרת. אולם, כל ההיתרים הללו אינם מסבירים עדיין את ההיתר הרחב שיש למוזיקה
בימינו. את רוב השירים, והמוזיקה שאנו שומעים בכל האוטובוסים, בבתים ובחנויות קשה להגדיר
כמשהו שנשמע לשם שמים או לדבר מצווה. כיצד, אם כן, המוזיקה מותרת לנו?

באתר "דין" של בית הדין המרכזי לדיינות ישנה הצעה שהתשובה לכך נעוצה בהתקדמות החברתית-
היסטורית שלנו. הכל התחיל כאשר המציאו את הגרמופן, שהוא היה המכשיר הראשון שבעזרתו שמעו
מוזיקה לא על ידי כלי נגינה. שמיעת מוזיקה בגרמופן נחשבה למשהו מאוד יוקרתי ומיוחד שרק
עשירים יכלו להרשות לעצמם להשתמש בו. בתקופה ההיא, האיסור של חז"ל ופרשנים קדמונים אחרים
היתה רלוונטית מאוד. שמיעת המוזיקה בגרמופן היתה בגדר תענוג שגורם שמחה גדולה, והרי ראינו
לפי הרמב"ם שלאחר החורבן אסור לשמוח. מאז ועד היום הטכנולוגיה השתכללה, ושמיעת מוזיקה
היא כבר דבר שגרתי ביום-יום ולרוב הוא לא גורם שמחה מיוחדת ואין חשש שהיא תוביל להוללות,
בוודאי כשאין יין. זוהי הסיבה כנראה שבתקופתנו, יש על מי לסמוך להקל, חומרת האיסור על שמיעת
המוזיקה ביומיום פחתה, וכך גם נוהגים הרבה כיום.

סיכום ומסקנות

בעבודה זו ראינו את מקומה החשוב של המוזיקה בעולם היהודי. בפרק הראשון נפגשנו עם המקומות הראשונים של המוזיקה בתנ"ך, עד לתקופת בית המקדש. ראינו, שעוד לפני שהמוזיקה הפכה למשהו ממוסד היא הופיעה בחיי היום יום באופן ספונטני ובאופן מתפרץ כמו בשירת הים או בשירת דבורה כאשר הם הודו לה'. המוזיקה גם שימשה ככלי לנבואה והשראת רוח ה', והסרת רוח רעה.

בפרק השני התמקדנו בעבודת הלוויים במקדש. תפקידם של הלוויים במקדש היה חשוב לאין שיעור. ראשית, הם עברו הכשרה ארוכה ומקצועית, על מנת ללמוד את כל תפקידי השירה והנגינה. שנית, נגינתם היתה נשמעת עד למרחוק, וכללה סוגים שונים של כלי נגינה. מעבר לכך, לנגינתם ושירתם היתה השפעה גדולה על השומעים, ועל כך הרחבתי בהמשך.

בפרק השלישי עסקנו בהשפעותיה הרבות שיש למוזיקה על נפשנו והתמקדתי במוזיקה בעבודת ה'. ידוע, כי יש לעבוד את ה' מתוך שמחה ואחת הדרכים להגיע לשמחה הזו היא על ידי מוזיקה. כבר בימי שאול הבינו את כוח ההשפעה הגדול שיש למוזיקה עלינו. גם בבית המקדש הלוויים השתמשו בשירה ובזמרה כדי לעורר את לב האנשים לעבודת ה', ובמיוחד אנו רואים זאת בתנועת החסידות, אשר הדגישה את חשיבות הקשר הנפשי עם הקב"ה ואת עבודת ה' בשמחה.

הפרק הרביעי עוסק במוזיקה לאחר חורבן בית המקדש. בעקבות המשבר הגדול לאחר חורבן הבית נאסרה השמעת מוזיקה. איסור זה נבע משתי סיבות: האחת, מחשש להוללות ופריצות ללא אימת הסנהדרין. השניה היא בגלל האבלות והצער הגדול בעקבות חורבן הבית. לאחר שראינו את האיסור במוזיקה דנו בשאלה כיצד ייתכן שבימינו אנחנו בכל זאת שומעים מוזיקה וראינו איך במרוצת הדורות התרופף האיסור.

מכל האמור לעיל, אנו מבינים כי המוזיקה משמעותית לאדם החל מראשית קיומו. לאורך כל חייו של האדם הנגינה נקשרה לעבודת ה' בקשר של רוממות רוח, שמחה והתעלות. כל אלה הם תגובה אנושית למוזיקה. מכיון שכך, אפשר להבין מדוע נאסר לנגן לאחר החורבן כאשר המוזיקה מביאה לשמחה בגלל האבלות. למרות זאת, גם בגלל שמוזיקה זמינה לנו היום ופחות ייחודית מפעם, נהוג לשמוע מוזיקה ביום יום. לצערנו, מסורת שירתם ונגינתם של הלוויים במקדש אבדה לנו עם היציאה לגלות, אבל לשמחתנו, עד היום אנחנו שומעים מוזיקה וממשיכים לשיר גם כחלק מעבודת השם.

נספח: ראיון עם מתן ויגודה, חוקר מוסיקה חסידיית

מה אתה חוקר?

אני למעשה חוקר ניגונים חסידיים. אבל, מה שמענין אותי באמת זה הקשר שבין הניגון החסידי והתורה החסידיית, ההגות החסידיית.

ואיך אתה עושה את זה?

בשביל זה אני צריך לתת לך הקדמה קטנה. הרבה פעמים אפשר לגשת לנושא מכל מיני צדדים ובכל מיני אופנים, מכל מיני גישות. לדוגמא, היו הרבה חוקרים שמה שהם ניסו לעשות זה למפות את העולם של הניגון החסידי. כמו שאם הייתי אומר לך למפות את העולם של הספרות, אז היית אומרת: יש שירים, יש פרוזה, יש סיפורים קצרים ויש ז'אנרים שונים וכו'. ויש חוקרים, שמה שמענין אותם זה יותר לגעת בקרביים של משהו מאוד מאוד ספציפי, ודרך הפרט לנסות להגיד משהו על הכלל. אני ממש מהאנשים האלה שאוהבים לדבר על הפרט. בעצם מה שאני עושה, זה לוקח רפרטואר, שזה בעצם אוסף מצומצם של ניגונים שאותו אני בחרתי. אני מנסה להבין מה המאפיינים של הרפרטואר הזה, מה ההקשרים שלו, מי שר את זה, איך שרים את זה; וגם לנסות להבין את ההקשר ההגותי, כמו שאמרת, של התורה.

לצורך הענין אני בחרתי בניגונים של שושלת חסידיית מסוימת, שושלת רוזין. ומה שאני מנסה לעשות, זה לראות מה המאפיינים של השושלת הזאת, ולראות האם המאפיינים האלה באים לידי ביטוי במוזיקה. וגם לראות איך המוזיקה יכולה ללמד אותי גם כן על התורה.

איך אתה מבין את האיסור לשמוע מוזיקה לאחר החורבן?

האיסור, כביכול, לשמוע מוזיקה לאחר החורבן מופיע בגמרא וקשה להגיד שהוא נפסק להלכה. בסופו של דבר הוא נשאר כמעין חומרא. אין כמעט פוסק שיבוא ויגיד: אסור לשמוע מוזיקה. אני לא מכיר פוסק כזה. זה לא אומר שאין, אני רק לא מכיר. זה אומר שהפסיקה הזאת, המימרא הזאת שבגמרא, לא נפסקה להלכה.

איפה זה כן התקבל כמנהג? בירושלים. ולכן עד היום בחתונות בירושלים, בציבור החרדי, בעיקר האשכנזי, לא יהיו כלי נגינה. יהיו שירים, אבל לא יהיו כלי נגינה.

אתה מכיר כאלה?

אני מכיר מלא כאלה. אני אתן לך כמה דוגמאות. זה עובד עם זמר אחד או שניים ששרים בליווי של תוף. בלי גיטרות, ובלי אורגן או פסנתר. רק תופים וזמרים. אבל זה אך ורק בירושלים, והפיתרון הוא להתחתן מחוץ לירושלים, או שירדים לבני ברק, או לכל מיני מקומות אחרים.

יש הרבה מאוד חסידויות שבכל מיני הזדמנויות כן מנגנים. למעשה, אני חושב שברוב המקומות כן מנגנים. ברוב המקומות, בהזדמנויות שונות בשנה ינגנו גם בירושלים.

רפלקציה

כששמעתי שיש לי הזדמנות לכתוב עבודת חקר על כל נושא שמעניין אותי ביהדות, חשבתי והבנתי שזוהי הזדמנות גדולה בשבילי ללמוד המון ולהתפתח בתחום החקירה, הכתיבה והידע. למרות שהעבודה הזאת היא רשות, רציתי לאתגר את עצמי וללמוד דברים חדשים, ואכן, במהלך העבודה למדתי רבות על תחומים שבחיי הרגילים לא הייתי חושבת להתעמק בהם. עברתי תהליך מרתק, ובמיוחד נהניתי לחקור את השפעותיה הרבות של המוזיקה על נפשנו.

היו גם אתגרים שנתקלתי בהם לאורך כתיבת העבודה. היא דרשה ממני חשיבה רבה, ריכוז והשקעה. למרות כל הקשיים שהיו לי, אני שמחה שבחרתי לכתוב את העבודה הזאת, ואני מרגישה שהתעשרתי המון ולמדתי על כתיבה של מקורות ופירושים.

התנסיתי לראשונה בחיפוש מקורות ובסיכומם. כמו כן, במהלך קריאת המקורות למדתי על תקופות שונות בין חכמי היהדות: תנאים, אמוראים, חכמים מאוחרים והוגים בני זמננו. לאחר קריאת המקורות הייתי צריכה לקשר בין כולם ולחלק אותם לפרקים השונים.

אני רוצה להודות לכל מי שעזרו לי לאורך העבודה, זה עודד אותי להמשיך וסיפק לי השראה בכתיבה.

ביבליוגרפיה

תנ"ך

משנה

תלמוד בבלי

ר' אברהם בן עזרא : פירוש על התורה

רמב"ם : הלכות יסודי התורה

הלכות כלי המקדש והעובדין בו

הלכות תעניות

שולחן ערוך אורח חיים

אוצר נחמד : פירוש לספר הכוזרי

רבינו בחיי : הקדמה לפרשת נשא

רבי שמואל אליהו טאוב ממודז'יץ : אמרי אש

רבי נתן שטרנהרץ : שיחות הר"ן

הרב עובדיה יוסף : שו"ת יחווה דעת

הרב שמואל הלוי וואזנר : שו"ת שבט הלוי

אתר "דין"

שרה פרידלנד בן ארזה : ניגון